

mgr Anna Monika Zagajewska
Wydział Filologiczny
Uniwersytet w Białymstoku

Autoreferat
rozprawy doktorskiej pt.

Skodyfikowana norma ortograficzna wobec praktyki pisarskiej Polaków

Promotor: dr hab. Elżbieta Awramiuk, prof. UwB
Recenzenci: prof. dr hab. Zygmunt Saloni
prof. dr hab. Mirosław Bańko

Sprawność ortograficzna jest jedną z umiejętności, które mają duży wpływ na sposób postrzegania człowieka przez jego środowisko. Poprawne i sprawne posługiwanie się językiem, czyli dążenie do mówienia i pisania zgodnego z przyjętymi w pewnej społeczności normami językowymi, jest czynnikiem kształtującym kulturę językową społeczeństwa, współcześnie coraz częściej – czynnikiem postrzeganym jako część kultury ogólnej. Jan Tokarski pisał kiedyś, że „w odczuciu społecznym błąd ortograficzny traktowany jest jako oznaka braku elementarnej kultury, gorzej niż np. pomyłka w mnożeniu czy pomieszanie ważnych nazwisk lub dat historycznych” (Tokarski 1979: 3). Dobra znajomość ortografii ma ogromne znaczenie w życiu społecznym, wpływa korzystnie na opinię o nas samych, pośrednio wpływa nawet na sukces życiowy użytkowników języka.

Cel rozprawy i motywy wyboru problematyki badawczej

Rozprawa poświęcona jest opisowi praktyki pisarskiej wykształconych Polaków w kontekście współczesnej skodyfikowanej normy ortograficznej. Grupę badawczą poddaną ankietyzacji stanowiły 223 osoby, które ze społecznego punktu widzenia powinny wykazywać się wysokimi kompetencjami językowymi. Badani tworzyli dwie podgrupy: pracujących i studentów. Pierwszą podgrupę stanowili urzędnicy państwowi (pracownicy administracji) i dziennikarze (prasowi, radiowi i telewizyjni), mający na co dzień kontakt z językiem pisanym, zarówno w aspekcie odbiorczym, jak i nadawczym. W podgrupie tej znaleźli się także

nauczyciele (w tym poloniści), którzy mają bardzo duży kontakt z tekstami pisanymi, ale sami ich raczej nie tworzą. Drugą podgrupę tworzyli studenci administracji (przygotowywani na studiach do pracy urzędniczej, wymagającej sztuki pisania różnego rodzaju pism) oraz filologii polskiej (czyli osoby, od których oczekuje się wyższych niż przeciętne kompetencji ortograficznych).

Nadrzędnym celem podjętego badania było zdiagnozowanie sposobu funkcjonowania skodyfikowanej normy ortograficznej. Przyjęto, że wyniki badań wskażą na te miejsca w polskiej ortografii, które nie odpowiadają zwyczajom pisowniowym współczesnych Polaków, jak również pozwolą ocenić stopień ustabilizowania skodyfikowanej normy ortograficznej. Zakładano, że nawet dobrze wykształcone osoby będą miały problem z poprawnym stosowaniem skomplikowanych zaleceń normatywnych.

Zasadniczym motywem podjęcia badań były sygnały o niezadowalającej sprawności ortograficznej współczesnych Polaków, nawet osób, które zawodowo parają się słowem pisanym (Zbróg 1999). Larum podnoszą m.in. językoznawcy, poloniści, a także pracodawcy (Dalgiewicz, Przyczyna 2007; Krzyżyk, Synowiec 2011; Kutereba-Irzyk 2007; Pawelec 2014). Powody tego stanu z pewnością są złożone, ale niewątpliwie jednym z ważniejszych czynników wpływających na stan kompetencji ortograficznej ogółu społeczeństwa są wzorce, których dostarcza inteligencja. O ile w wieku XIX najbardziej opiniotwórczy w zakresie języka byli pisarze, o tyle współcześnie są nimi dziennikarze i publicyści.

Na wybór tematyki badań wpływ miały również sygnalizowane w wielu pracach wątpliwości dotyczące zakresu skodyfikowanej normy ortograficznej (ich świadectwem są rozbieżne zalecenia pisowniowe w publikacjach poprawnościowych), a także trudności z jej stosowaniem. Do miejsc trudnych polskiej ortografii językoznawcy zaliczają m.in.: pisownię cząstki *by*, szczególnie po spójnikach (Awramiuk 2013; Kosek 1999; Saloni 2005); pisownię partykuły *nie* z rzeczownikami odsłownymi i z imiesłowami, szczególnie biernymi (Bańko 2003; Hącia 2013; Karpowicz 2018; Nowowiejski 2004; Saloni 2001); rozróżnienie przymiotników złożonych i wyrażen przymiotnikowych (Dyszak 1993; Ginter 2016; Malinowski, Polański 2013); zakres użycia wielkich liter (Bąba, Skibski 2003; Bąba 2012; Jadacka 1996; Klimczak 2004; Kosek 2006; Przybylska 2008; Skudrzykowa, Urban 2002; Witorska 2016); pisownię łączną i rozdzielną oraz z łącznikiem (Bień 2017; Bronk, Saloni 2018; Cieślikowa 2003; Malinowski 2016; Perlin 2006; Saloni 2005; Smuga 2018).

Trzeba dodać, że o ile badania empiryczne nad kompetencją ortograficzną dzieci i młodzieży prowadzone są dość systematycznie (por. m.in. Krasowicz-Kupis, Pietras 2008; Krzyżyk 2010; Polański 1973; Saloni 1979; Starz 1999, 2000, 2002), o tyle sprawność ortograficzną dorosłych użytkowników języka bada się rzadziej, gdyż niełatwo jest dotrzeć do osób, które gotowe są wziąć udział w tego typu przedsięwzięciu. Kompleksowe ujęcie tematu współczesnej skodyfikowanej normy ortograficznej w kontekście praktyki pisarskiej wykształconych Polaków uznano za wartą wypełnienia lukę badawczą.

Metoda i narzędzie badawcze

Analizie poddano próbki pisma zebrane ze specjalnie zaprojektowanego do tego celu kwestionariusza ankiety. Wybór tej metody podyktowany był realnymi możliwościami sprawdzenia sprawności ortograficznej badanej grupy, a także przyjętymi celami badawczymi. Zrobienie dyktanda wśród pracowników urzędów bądź dziennikarzy wydawało się niemożliwe do przeprowadzenia, a inne metody nie gwarantowały możliwości zweryfikowania przyjętych hipotez.

Badania właściwe (poprzedzone badaniem pilotażowym) przeprowadzono w przedziale czasowym od maja 2015 do czerwca 2015 r. w województwie podlaskim, tj. Białymstoku i okolicach. Uznano, że ograniczenie do jednego regionu nie powinno znacząco rzutować na uzyskane wyniki. Niewątpliwie badania ogólnopolskie byłyby wskazane przy analizie konkretnych cech językowych, gdyż w tym wypadku ogólnopolska norma językowa bywa niejednolicie realizowana (por. Bańko, Krajewska 1996; Ruszkowski 2009). Podobnie należałoby postąpić w wypadku badania języka mówionego, zwłaszcza w zakresie jego odmiany potocznej. Norma ortograficzna jest jednak realizowana jednolicie w całym kraju, w związku z tym ograniczono się do ww. obszaru.

Kwestionariusz ankiety składał się z dwóch części: pierwszą stanowiło 10 zadań z zakresu ortografii, a drugą – metryczka. Pytania zadane respondentom dotyczyły: pisowni partykuł *nie* i *by* z różnymi częściami mowy, pisowni zrostów i wyrażen przyimkowych, pisowni przymiotników złożonych i połączeń przysłówka z przymiotnikiem, pisowni wyrazów zawierających trudne grafemy, pisowni zakończeń rzeczowników żeńskich zakończonych na *-ja*, *-ia* oraz *-ea*, pisowni wielką lub małą litera, pisowni skrótów i skrótowców, pisowni zapożyczeń oraz pisowni wyrazów z innymi trudnościami w zapisie. W metryczce pytano o wiek,

wykształcenie, miejsce i staż pracy oraz o ocenę własnej sprawności ortograficznej i ocenę pod tym kątem swojej grupy zawodowej.

Struktura rozprawy

Praca składa się z sześciu rozdziałów.

Rozdział I pt. *Podstawowe pojęcia językoznawstwa normatywnego* poprzez wprowadzenie w pojęcia takie jak: system językowy, uzus, innowacja językowa, norma językowa oraz norma skodyfikowana, charakteryzuje zasadnicze dla rozprawy pojęcie skodyfikowanej normy ortograficznej.

W rozdziale II pt. *Współczesna ortografia polska jako efekt wielowiekowego rozwoju* w krótkim rysie historycznym przedstawiono etapy kształtowania się polskiej pisowni, ze szczególnym zwróceniem uwagi na wiek XX. Omówiono kolejne wydania *Pisowni polskiej* (ostatnie wydanie XII pochodzi z 1957 r.). Zwrócono uwagę na działalność KKJ w latach 1963-1996, działalność RJP przy Prezydium PAN oraz poradnictwo językowe. Rozdział ten w założeniu miał dać podstawy do zrozumienia źródeł trudności ze stosowaniem skodyfikowanej normy ortograficznej.

W rozdziale III pt. *Polska ortografia w badaniach językoznawczych* w oparciu o problemy poruszane w językowych opracowaniach omówiono trudne miejsca polskiej ortografii, a także zreferowano wyniki badań nad świadomością i sprawnością ortograficzną współczesnych Polaków, zarówno dzieci i młodzieży, jak i dorosłych.

Ustalenia z rozdziałów teoretycznych stały się podstawą do opracowania koncepcji badań własnych, zaprezentowanej w rozdziale IV pt. *Metodologia badań własnych*. W dwóch kolejnych rozdziałach omówiono uzyskane wyniki.

W rozdziale V pt. *Praktyka pisarska Polaków w świetle badań ankietowych* przedstawiono wyniki badań jakościowych. Omówiono trudności w przestrzeganiu skodyfikowanej normy ortograficznej w zakresie wybranych problemów ortograficznych. Przeprowadzone rozważania miały doprowadzić do odpowiedzi na trzy pytania:

1. Które miejsca polskiej skodyfikowanej normy ortograficznej sprawiają największe problemy badanym użytkownikom polszczyzny?
2. Jakie problemy ortograficzne cechuje największa wariantywność w uzusie osób o ponadprzeciętnej kompetencji ortograficznej?

3. Czy najtrudniejsze miejsca polskiej skodyfikowanej normy ortograficznej mają związek ze zmiennością normy?

W rozdziale VI pt. *Sprawność ortograficzna a wybrane zmienne* przedstawiono wyniki badań ilościowych. Przeprowadzone rozważania i obliczenia miały doprowadzić do odpowiedzi na dwa kolejne pytania:

4. Czy doświadczenie w posługiwaniu się językiem pisany wpływa na sprawność ortograficzną piszących?
5. W jakim stopniu autoocena badanych i ich środowiska odnosi się do ich autentycznej sprawności ortograficznej respondentów?

Odpowiedzi na pytanie 4. udzielono w oparciu o parametry socjolingwistyczne, takie jak: kierunek studiów, wiek badanych, staż pracy oraz płeć.

Rezultaty badań własnych

Pierwsze pytanie badawcze dotyczyło zdiagnozowania tych problemów polskiej skodyfikowanej normy ortograficznej, które sprawiają trudności wyrobionym użytkownikom języka. Postawiona została **hipoteza 1.**, że najczęstsze naruszenia skodyfikowanej normy ortograficznej będą dotyczyły pisowni *nie* z gerundiami oraz cząstki *by* ze spójnikami i partykułami. Została ona zweryfikowana pozytywnie w odniesieniu do pisowni cząstki *by* i negatywnie w odniesieniu do pisowni *nie*. Pisownia *nie* z rzeczownikami odczasownikowymi nie wypadła bardzo źle (*nieuiszczenie* – 63,3% poprawnych odpowiedzi), co być może należy tłumaczyć faktem, iż ten problem ortograficzny od lat jest podnoszony przez językoznawców, a urzędnicy przechodzą szkolenia doskonalące sprawność posługiwania się językiem pisany. Dodatkowo sama reguła łącznej pisowni *nie* z rzeczownikami jest doskonale znana piszącym (*nieróbstwo* poprawnie napisało 93,2% badanych), a trudność stanowi raczej uświadomienie sobie rzeczownikowego charakteru gerundium. W analizowanych przykładach znalazł się wyraz *nicnierobienie*, który – oprócz połączenia *nie* z gerundium – zawiera jeszcze zaimek *nic*. W jego wypadku uzus zdecydowanie rozchodzi się z normą, ale tu – oprócz zaprzeczenia gerundium – dochodzi dodatkowy problem (łączna pisownia zaimka). Hipoteza 1. została potwierdzona w odniesieniu do pisowni cząstki *by* ze spójnikami i partykułami. Ponadto kilka innych wyrażen uzyskało wynik niższy niż *nicnierobienie*, a były to: *ponaddwupółmiesięczny*, *wf. / WF*, *k.p.a.*,

PS, cdn., ww., nie-Polacy, plac Trzech Krzyży, Wydział Filologiczny UwB, andrzejki. Miejsce ewidentnego rozejścia się uzusu z normą było zatem nieco więcej niż przypuszczano.

Drugie pytanie badawcze dotyczyło problemów ortograficznych, które cechuje największa wariantywność w uzusie wyrobionych użytkowników języka. Przyjęto następujące brzmienie **hipotezy 2.**: Największa wariantywność w uzusie będzie cechowała pisownię skrótów i skrótowców oraz zapożyczeń. Okazała się ona trudna do weryfikacji. Wariantywność w normie skodyfikowanej w zakresie abrewiacji i akronimów oraz wyrazów zapożyczonych w przeważającym stopniu nie pokrywa się z wariantywnością w uzusie badanych osób, gdzie zwykle obserwuje się zdecydowaną przewagę jednej z form. Najwięcej wariantów nienormatywnych zanotowano wśród skrótów i w tym sensie hipotezę 2. można uznać za zweryfikowaną pozytywnie w odniesieniu do skrótów. Normatywne skróty i skrótowce, takie jak *zca, mgrem, wf.* w uzusie badanych właściwie nie istnieją, a *DzU* i *Cepelia* mają w nim udział znikomy. Wariantywność w uzusie rozumiana jako pewna równowaga między kilkoma wariantami graficznymi dotyczyła jedynie dwóch skrótów (*z-ca* i *dyr.*), a ponadto – objęła dużą grupę wyrazów z problemami w zakresie pisowni łącznej i rozdzielnej oraz pisowni wielką i małą literą, a także kilka wyrazów zawierających grafemy trudne. Można zatem stwierdzić, że skróty i skrótowce oraz zapożyczenia – jako największą grupę wariantów normatywnych – cechuje także wariantywność w uzusie, jednak dotyczy ona nie tylko tej grupy.

Trzecie pytanie badawcze dotyczyło związku między najtrudniejszymi miejscami polskiej ortografii a zmiennością normy. **Hipoteza 3.** przewidywała, że naruszenia normy ortograficznej w zakresie zmian wprowadzanych w ostatnim trzydziestoleciu będą częstsze niż naruszenia normy w stosunku do wyrazów o ustabilizowanej od lat pisowni. Została ona zweryfikowana negatywnie. Zasadnicze znaczenie dla poprawności ma nie tyle czas wprowadzenia zmian, ile ich oparcie na uzusie. O pozytywnym związku między pisownią normatywną a czasem jej wprowadzenia można mówić jedynie w wypadku wyrazu *eksmąż*, którego obecną pisownię (bez łącznika) przyjęto 1994 r. Należy jednak dodać, że zalecenia ortograficzne wprowadzone w ciągu ostatnich lat przez RJP są stosunkowo słabo znane badanym użytkownikom języka. Poprawne odpowiedzi oscylują w granicach 51–74%, przy bardzo niskiej akceptacji normatywnych form *mejł* (10,1%) oraz *DzU* (8,3%). Grupa wyrazów, których pisownia zmieniła się w ostatnim trzydziestoleciu, nie znalazła się wśród najczęstszych naruszeń normy ortograficznej także z tego

powodu, że w wielu wypadkach pozostawiono pisownię wariantywną, a badani lepiej znali formy starsze (np. *kosmos*) lub oryginalne (np. *e-mail*).

Czwarte pytanie badawcze dotyczyło związku między doświadczeniem w posługiwaniu się językiem pisanym a sprawnością ortograficzną piszących. Okazało się, że związek taki jest widoczny, ale niejednoznaczny. Niewątpliwie zależy nie tylko od czasu ekspozycji na to doświadczenie, ale także – a może przede wszystkim – od jego jakości.

Hipoteza 4a przewidywała, że sprawność ortograficzna będzie zależała od czynnego kontaktu ze słowem pisanym i wykaże pozytywny związek z wiekiem i stażem pracy. Hipoteza ta została potwierdzona w zasadzie negatywnie w odniesieniu do wieku i pozytywnie w odniesieniu do stażu pracy. Zasadniczo nie wykazano związku między wiekiem a sprawnością ortograficzną (wiek różnicuje jedynie pisownię skrótów i skrótowców), znaleziono go natomiast między stażem pracy (w zawodzie i poza nim) a sprawnością ortograficzną. Osoby o dłuższym stażu pracy, szczególnie w zawodach wymagających aktywnego kontaktu ze słowem pisanym, wykazują wyższą sprawność ortograficzną.

Hipoteza (4b) przewidywała, że wyższą sprawnością ortograficzną wykażą się studenci i absolwenci polonistyki (ze względu na studiowany bądź ukończony kierunek studiów) oraz dziennikarze (ze względu na wykonywany zawód). Tę hipotezę zweryfikowano pozytywnie. Studenci i absolwenci filologii polskiej wykazali się wyższą sprawnością ortograficzną niż studenci i absolwenci administracji oraz innych kierunków. Jako grupa zawodowa najwyższą sprawnością ortograficzną wykazali się dziennikarze, wśród których znajdowały się także osoby po studiach filologicznych. Sprawność ortograficzna dziennikarzy była wyższa od sprawności studentów i absolwentów filologii polskiej. To kolejny argument potwierdzający, że aktywny kontakt z językiem – w tym wypadku także w roli nadawcy – jest kluczowy dla kształtowania się kompetencji ortograficznej.

Piąte pytanie badawcze dotyczyło zależności między autooceną badanych i ich oceną własnego środowiska a ich rzeczywistą sprawnością ortograficzną. Postawiono **hipotezę 5.**, która przewidywała, że autoocena i ocena środowiska z reguły będą korelowały z faktyczną sprawnością ortograficzną użytkowników. Hipoteza ta została zweryfikowana częściowo pozytywnie jedynie w odniesieniu do samooceny osób badanych. Wraz ze wzrostem poziomu samooceny osób badanych w zakresie ich sprawności ortograficznej rośnie ich rzeczywisty

poziom sprawności, jednak ta zależność jest słaba. Nie wykazano związku między sprawnością ortograficzną a oceną sprawności ortograficznej swojego środowiska.

Podsumowanie

Przeprowadzone analizy i rozważania dowodzą, że pojęcie skodyfikowanej normy ortograficznej jest bardziej skomplikowane niż może się wydawać. Pozwalają też spojrzeć w nieco inny sposób na stwierdzone rozbieżności w opiniach językoznawców. Okazuje się, że niektóre rady dotyczące pisowni wariantywnej powinny być postrzegane jako racjonalna postawa wobec normy realnej. Nie da się rozwiązać wszystkich wątpliwości językowych, choćby z tego powodu, że język jest tworem żywym. Współwystępowanie równouprawnionych wariantów jest w języku naturalne.

Uzyskane wyniki potwierdzają wcześniejsze doniesienia językoznawców na temat miejsc trudnych w polskiej ortografii oraz rozbieżności między normą a uzusem, ale jednocześnie wzbogacają je o unikalne dane empiryczne. Pokazały one realizację skodyfikowanej normy ortograficznej wśród starannie dobranej grupy badawczej – wyrobionych użytkowników języka. Pozwoliły na określenie – z rzadka spotykaną w językoznawstwie normatywnym szczegółowością – sposobu funkcjonowania uzusu wśród tych osób, które mają duży krąg społecznego oddziaływania w zakresie słowa pisanego, czyli nauczycieli, dziennikarzy i urzędników.

Przeprowadzone badania wpisują się w szerszy kontekst badań nad uzusem i w dyskusję na temat źródeł normy językowej. Wielu badaczy uważa, że w sprawach poprawności językowej to uzus powinien decydować o normie. Norm nie powinno się formułować na podstawie pojedynczych obserwacji czy też preferencji poszczególnych badaczy, ale właśnie na podstawie rzetelnych badań. Być może wyniki badań zaprezentowanych w niniejszej rozprawie zostaną uwzględnione w przyszłej działalności kulturalnojęzykowej i pracach dotyczących funkcjonowania normy pisowniowej.

Anna Monika Zagajewska